

ДИЈЕЛЕКАТСКА ЛЕКСИКОГРАФИЈА – ДИЈАЛЕКАТСКИ РЕЧНИЦИ ПРИЗРЕНСКО-ТИМОЧКЕ ДИЈАЛЕКАТСКЕ ОБЛАСТИ

Љубав Олафа Брока према словенским језицима интезивирала је интересовање скадиндинавских земаља за многа лингвистичка и филолошка питања из области словенске филологије, а код нас у Србији након Брокове студије *Дијалекти најјужније Србије* из 1903. године интересовање за питања о народним говорима, што је отворило пут развоју српске дијалектологије и дијалекатске лексикографије. *Дијалекти источне и јужне Србије* из 1905. године Александра Белића отвориће једно значајно поглавље српске науке о народним говорима. Током 20. века уследиће бројни лингвистички описи српских говора који ће резултирати бројним монографијама. У многим од тих монографије налазе се и први описи дијалекатске лексике.

Први српски дијалекатски речник био је Вуков *Српски рјечник* из 1818. године. Речник је донео лексику из сеоске средине богату, пре свега, терминологијом материјалне културе – сточарства, земљорадње, одевања и обувања, посуђа и јела, разних заната, веровања и обичаја али и друштвених односа тога доба.

1855. године *Друштво српске словесности* је упутило позив ученим људима да, ради израде граматике и речника, прикупљају речи у народу које се не налазе у Вуковом Рјечнику.

1893. године Стојан Новаковић је предложио да се крене у прикупљање грађе из народних говора, а за потребе великог речника *Народног књижевног језика српског* (данас РСАНУ). Тај задатак је поверен тадашњем *Лексикографском одеку САНУ*, данашњи *Институт за српски језик САНУ*. Данас Институт за српски језик има преко **300** оваквих збирки речи из различитих крајева српских. Све те збирке су *диференцијалне*, тј. имале су задатак да *допуне постојеће ризнице српског језика*. Академијим речник има амбицију да попише сву лексику народних говора и књижевног језика од Вука до данас а када буде завршен рачуна се, бројаће око пола милиона лексема.

Прави развој српске дијалекатске лексикографије почиње 90-тих година 20. века и то баш у дијалектској зони којом се у својој студији бавио и Олаф Брок.

Дијалекатски речници настају због изненадног нестајања села и патријархалног живота, пре свега из мотива да се преко лексике сачува род-

ни говор од заборава, а са њим и траг о култури која се постетено губи пред налетима модерног, индустријализованог, урбанизованог друштва.

Аутори ових речника често су лексикографи аматери чији је циљ био да речи везане за материјалну и духовну културу која се губи, сачувају од заборава. Један број речника дело је лингвиста лексикографа и дијалектолога. Сам лексикографски поступак спроведен је независно од постојећих лексикографских остварења, а у складу са специфичностима говора чији се речник доноси. Најчешће је постојећи лексикографски поступак у српској дескриптивној лексикографији бивао прилагођен захтевима посебних дијалеката.

Први такав речник објављен је **1984.** године, то је *Речник лесковачког говора* Бране Митровића. Следе: *Речник пиротског говора* Новице Живковића, *Речник народног говора у Црној Реци* Миодрага Марковића, *Лужнички речник* Драгослава Манића Форског, *Речник говора јужне Србије* Момчила Златановића, *Речник села Каменице* Владислава Јовановића, двотомни *Речник пиротског говора* Драгољуба Златковића, *Тимочки дијалекатски речник* Јакше Динића, *Речник говора Јабланичког краја* Радмиле Жугић, *Црнотравски речник* Радосава Стојановића, *Речник говора Лужнице* Љубисава Ћирића.

Дијалекатски речници се јављају и на територији других српских говора, али дијалектска лексикографија најбогатија је за сада на територији ПТ дијалекатске зоне. Разлог томе лежи вероватно и у архаичности ових говора који показују велика одступања од стандардног идиома како у гласовном облику речи, тако и у значењској структури.

Посматрајући кроз призму речничке типологије дијалектски речник је једнојезични, дескриптивни, специјални речник јер обрађује просторно омеђану лексику, а може бити општи (да описује све лексеме једног говора), или најчешће диференцијални (мерило диференцијалности раније је био Вуков Српски рјечник, а данас је то савремени српски језик). Обично садржи лексику из различитих домена материјалне културе, али може бити и терминолошки, дакле тематски везан за једна домен, као што су: *Змијски речник југоисточне Србије* Недељка Богдановића, *Антропографски речник говора ПТ зоне*, *Земљописна и њој сродна лексика* истог аутора, *Називи инсеката у говору села Белошња код Срвљига* Вилотија Вукадиновића, *Фразеологија омаловажавања у пиротском говору*, *Фразеологија наде и страха у пиротском говору* Драгољуба Златковића, *Лужноморавска повртарска лексика*, *Ткачка лексика југоисточне Србије* Јордане Марковић итд.

Дијалектски речници су праве мале енциклопедије народног живота, оне чувају слику патријархалне српске заједнице, али су и показатељи менталитета народа који се њиме служи. Како бих илустровала колико дијалекатска лексика у њима може бити инспиративна одабрала сам неке примере из пар дијалекатских речника.

Драгољуб Златковић аутор је *Речника пиротског говора* који броји **33000** лексикографски обрађених речи. Еве неке од њих и неколицине фразеолошких израза:

Ала неосвирна (лош и веома опасан човек);
легне на брашно (помирити се са судбином);
мрзосветан (завидан);
орати на сва уста (оговара);
повлече ногу (први нешто учини);
јѐбанџија (дошљак, онај који није род);
наврже му на прсти (овебезати некога да нешто заборави);
одлаја га белка (нестати, умрети, пропасти на положају);
пита си ђавола (не тиче га се);
скроји му ђулафку (намести му замку).

Или рецимо микросистем придева за боје разликује се од оног у стандарном језику. *Речник тимочког говора* Јакше Динића и *Речник говора Јабланичког краја* Радмиле Жугић (а та појава се среће и у другим дијалектаским речницима ове зоне) показују да придев **плав** има значење „*неизразит, светао, бледуњав*“: **плати** - пере фино рубље (*Све плавим и мараме и кошуље*); **плавез** - фино рубље (*Само да проперем овија плавез, одма постаљам ручак*); **плавко** - бледожућкасто (*Не жљто, дојде више плавко*); **плавка** - крава прљавобеле, сивкасте боје и име таквој крави итд.

Придев **модар** употребљава се у значењу *плавичасто, бледо*: **модруљав** - који је плавкаст (*Къд купиши млеко у дућан, па га сипеш у паницу оно дојде модруљаво, нема да е бело код къд га помлзеши*); **модрача** - женске особа модрикастог, бледог тена (*Како ти је съг модрача, што неси на време мислија, неје била под фереџу*).

Трећи пример односи се на именовање жене с обзиром на способност говорења. Примери су из *Антрополошког речника* проф. Недељка Богдановића. Иначе то је тематски речник и грађа за њега је преузимана из дијалекатских речника ПТ говорне зоне. Доноси лексеме, углавном именице и придеве, којима се карактерише људско биће по неким физичким или духовним карактеристикама. Лексеме су пореклом из руралне средине која добро чува старе патријаклне вредности.

Патријахајна заједница у свом фокусу има породицу која је хијерархијски устројена. Глава породице (обично отац) или старији чланови домаћинства су особе које одлучују и чије се речи слушају. Жена (мајка) у патријаханом домаћинству слуша и следи мужа. Речи су те које позивају на акцију, њима се спроводе важне одлуке. Жена у патријаклној породици је више у улози онога који слуша и повинује се наредбама неко неко ко је примарни говорник, онај који одлучује и издаје наредбе.

У патријаклној култури постоји општеприхваћени модел жене: од ње се очекује смерност, трпеливост, радиност, вредноћа, висока моралност, по-

штовање мужа и старијих особа, као и осталих друштвених норми. Од жене се очекивало да буде лепа, мила, умиљата, чиста и уредна (Радовић Тешић 2000: 908).

Жена која говори превише, када нико то не очекује, која вербално жели да наметне своју вољу и учествује у одлучивању није позитивно виђена од стране друштвене заједнице у којој живи. Њено прекомерно говорење оцењено је као непримерено, негативно, злонамерно.

Највећи број ових лексема мотивисан је глаголима говорења који су стилски негативно маркирани (*алапрдат*, *врволит*, *лајем* и сл.). Само пар лексема мотивисано је стилски неутралним глаголом: **оратим** = говорити: *оратаџика* (говорљива жена, алапача), *оратка* (причљива жена), *оратлика* (причљива жена), иако су изведенице негативно семантички усмерене (која много, прекомерно прича). Исти је случај и са глаголом **причати**: *причаљка* (жена која много прича).

Ову групу лексема можемо с обзиром на манифестне карактеристике говорења (диференцијалне семантичке компоненте) поделити у неколико подгрупа:

1. **Мера говорења:** говорити превише, прекомерно, непотребно: *алапрда* (особа која не зна да чува тајну, превише прича и преноси све што чује), *врволка* (особа која непрестано говори), *таракуша* (торокуша);
2. **Говорити с ефектом негативног акустичког утиска:** *крекетаљка* (алапача, брбљивица), *ломотана* (брбљивица), *преподобла* (пренемагалка, жена која се пренемаже);
  - 2.а говорити с маном, имати говорну ману: *рскавка* (жена која не изговара све гласове);
3. **Намера говорења:**
  - 3.а говорити хвалећи се²: *валџика* (хвалисавка);
  - 3.б говорити проносећи непроверене и лажне информације: *лајавица* (спеткаруша, она која оговара, олајава), *решетарка* (трачара, она која оговара), *сплеткарџина* (женска особа која ужива у прављењу сплетки међу људима), *оговораца* (жена која оговара);
  - 3.в говорити неистинито: *лажовка* (лажљивица), *давијарка* (*свађалица*, она која потказује, оптужује невиног);
  - 3.г говорити придикујући: *вакелџика* (жена која држи вакелу);
  - 3.д говорити подсемавајући се неком: *присмевушка* (женска особа која воли да се (неком) подсмехује, да исмева);
  - 3.е говорити с лошом намером: *рогла* (зла, свађи склона жена);
4. **Говорити непријатно, увредљиво:** *галатљивка* (пеј. она која говори безобразне речи, која некога вређа).

Негативни семантички аспект потиче у првом реду од мотивних речи, јер се и код девербатива и код десупстантива у творбеној основи јављају стилски маркиране лексеме:

- алапрда < алапрдам (говорим³);
- врволка < врволим⁴;
- помијарка < помије⁵;
- сплеткарштина < сплеткарим⁶ итд.

Денотативна семантичка компонента: *говорим*;

Диференцијалне семантичке компоненте квалификују говорење на негативан начин (мера говорења, начин говорења, акустички утисак говорења, намера и сл. (*прекомерно говорење, нетачно говорење, говорење које има за циљ стварање непријатељства* и сл).

Велики број назива из проучаване лексичко-семантичке групе је настао кондензацијом метафоричне слике или метафоричним преносом:

- *вакелџика* (она која држи вакелу, придикује);
(Говором досађује, говори са намером да утиче на саговорника);
- *давијарка* (она која кад прича као да дави човека);
(Говори тако да досађије садржајем говора, врши притисак, као да врши физички притисак приликом дављења);
- *крекетаљка* (она чије непрестано причање иритира као кркетање жаба);
- *решетарка* (непрестано прича као да решета гласом) итд.
(Интезитет звука говорења је повишен и заснива се на метафорама когнитивно заснованим на вези између звукова из природе и људског гласа. Овакав принцип чува информацију о наивној слици света призренско-тимочке говорне заједнице).

Српска дијалекатска лексика је свакако вишеструко инспиративна:

- можемо обогатити свој ментални лексикон и научити нешто из културе и традиције свога народа: **бедварка** (учесница у моби), **лачкање** (обичај за Покладе када се лаје око јаја која висе о концу);
- можемо добити идеју како створити неку нову реч у савременом језику, а такве прилике се стално јављају: **мрзосветан** (завидан);

³ *Алапрдати* (говорити превише, одавати тајне, преностити непроверене и нетачне вести). Говор бива реализован уз додатне диференцијалне семе које га експресивно маркирају и дају негативно обележје.

⁴ *Врволити* (непрестано говорити).

⁵ *Помије* (остаци од хране који се смешани дају обично свињама). Помијарка је брбљива и некарактерна жена, лош човек.

⁶ *Сплеткарити* (преносити информације с циљем да се створи непријатељство и свађа међу људима).

- можемо се насмејати и забавити метафоричним механизмима који се налазе унутар ових лексема (**давијарка, кркеталка**).

И сигурно да има још много разлога зашто треба прикупљати и чувати дијалекатску лексику од заорава.

Литература

- БОГДАНОВИЋ, Недељко. Змијски речник југоисточне Србије. *Српски дијалектолошки зборник, LIV*, 521–547, 2007.
- БОГДАНОВИЋ, Недељко. Земљописна и њој сродна лексика. *Српски дијалектолошки зборник, LV*, 428–518, 2008.
- БОГДАНОВИЋ, Недељко. Антропографски речник југоисточне Србије, *Српски дијалектолошки зборник, LXIII*, 2016.
- ВУКАДИНОВИЋ, Вилотије. Називи инсеката у говору села Белоиња код Срвљига. *Прилози проучавању језика, 20*. Нови Сад: Филозофски факултет, 181–187, 1984.
- ДИНИЋ, Јакша. Тимочки дијалекатски речник. *Монографије 4*. Београд: Институт за српски језик Српске академије наука и уметности, 2008.
- ЖИВКОВИЋ, Новица. *Речник пиротског говора*, Пирот, 1987.
- ЖУГИЋ, Радмила. Речник говора јабланичког краја. *Српски дијалектолошки зборник LI*, 11–461, 2005.
- ЗЛАТАНОВИЋ, Момчило. *Речник говора јужне Србије*. Врање, 1998.
- ЗЛАТКОВИЋ, Драгољуба. Фразеологија страха и наде у пиротском говору. *Српски дијалектолошки зборник, XXXV*, 1989.
- ЗЛАТКОВИЋ, Драгољуба. Фразеологија омаловажавања у пиротском говору. *Српски дијалектолошки зборник, XXXVI*, 1990.
- ЈОВАНОВИЋ, Властимир. Речник села Каменице код Ниша, *Српски дијалектолошки зборник LI*, 11–376, 2004.
- ЈОВАНОВИЋ, Властимир. Додатак Речнику села Каменице код Ниша. *Српски дијалектолошки зборник LIV*, 404–520, 2007.
- КАРАЦИЋ, Вук Стеф. *Српски рјечник* (1818). Павле Ивић (прир.). Београд: Просвета, Нолит, 1985.
- МАНИЋ, Драгослав Форски. *Лужнички речник*. Бабушница, 1–86, 1997.
- МАРКОВИЋ, Миодраг. Речник народног говора у Црној Реци. I – *Српски дијалектолошки зборник XXXII*, 243–500, II – *Српски дијалектолошки зборник XXXIX*, 149–398, 1986, 1993.
- МАРКОВИЋ, Јордана. *Јужноморавска повртарска лексика*. Ниш: Филозофски факултет, 1997.
- МАРКОВИЋ, Јордана. *Ткачка лексика југоисточне Србије*. Ниш: Филозофски факултет, 2006.

- МИТРОВИЋ, Брана. *Речник лесковачког говора*, Лесковац, 1984.
- РАДОВИЋ-ТЕШИЋ, Милица. Пејоративни називи за женску особу у једном народном говору. *Јужнословенски филолог*, LVI, 907–913, 2000.
- РАЈКОВИЋ, Љубиша Кожељац. *Речник тимочког говора*. Неготин: Књижевно-издавачко друштво Лексика, 2014.
- РСЈ I– : Речник српскохрватског књижевног и народног језика (1959–). Београд: САНУ.
- СТОЈАНОВИЋ, Радосав. Црнотравски речник. *Српски дијалектолошки зборник* LVII, 11–1060, 2010.
- ЋИРИЋ, Љубисав. Речник говора Лужнице. *Српски дијалектолошки зборник*, LXV/2, 5–1166, 2018.

